

Titelgegevens / Bibliographic Description

Titel	Herman Witsius (1636-1708) / J. van Genderen.
Auteur(s)	Genderen, J. van
In	<i>De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers /</i> T. Brienen ... [et al.]. ('s-Gravenhage, Boekencentrum, 1986), p. 193-218.
Copyright	2007 / erven J. van Genderen Boekencentrum Claves pietatis.
Producent	Claves pietatis / 2007.06.15; versie 1.0
Bron / Source	Onderzoeksarchief / Research Archive Nadere Reformatie
Website	Sleutel tot de Nadere Reformatie
Nummer	B98011854

De digitale tekst is vrij beschikbaar voor persoonlijk gebruik, voor onderzoek en onderwijs. Respecteer de rechten van de rechthebbenden. Commercieel gebruik is niet toegestaan.

The digital text is free for personal use, for research and education. Each user has to respect the rights of the copyright holders. Commercial use is prohibited.

Het 'Onderzoeksarchief Nadere Reformatie' bevat digitale documenten over het gereformeerd Piëtisme en de Nadere Reformatie in Nederland tot 1800. Het is doorzoekbaar met de 'Bibliografie van het gereformeerd Piëtisme in Nederland (BPN)' op de website 'Sleutel tot de Nadere Reformatie'.

The 'Research Archive Nadere Reformatie' contains digital documents about reformed Pietism and the Nadere Reformatie in the Netherlands until 1800. These can be retrieved by searching the 'Bibliography of the reformed Pietism in the Netherlands (BPN)' database at the 'Sleutel tot de Nadere Reformatie' website.

Herman Witsius (1636-1708)

Prof. Dr. J. van Genderen

LEVEN EN WERK VAN WITSIUS

Herman Witsius is zonder twijfel tot de Nadere Reformatie te rekenen, maar zijn betekenis gaat daarbovenuit¹. Hij leefde in een tijd waarin deze beweging meer belangrijke vertegenwoordigers had en aan contacten ontbrak het hem niet.

Hij werd op 12 februari 1636 te Enkhuizen geboren en Herman Wits of Witz genoemd. Zijn vader Claes Jacobsz. Wits heeft daar verschillende functies gehad in het stadsbestuur en is er jarenlang ouderling geweest. Zijn moeder was een dochter van ds. Herman Gerardi, die de gemeente te Enkhuizen meer dan dertig jaar diende als predikant.

De ouders hebben hun zoon Herman al voor zijn geboorte aan de dienst van de Heere toegewijd. Deze maakte daar later met grote dankbaarheid melding van. Zij spaarden moeite noch kosten voor zijn opleiding.

Herman Witsius heeft in Utrecht en in Groningen gestudeerd. Wanneer hij op die tijd terugzag, noemde hij vooral de naam van Voetius, 'de grote Voetius', Hoornbeeck, 'zijn meester, onsterffelijcke gedachtenisse' en Essenius, 'zijn vader in de Heere'. In Groningen onderging hij de invloed van Maresius.

Voor zijn geestelijke vorming heeft ds. J. van den Bogaart heel veel betekend. Hij was een boezemvriend van Van Lodenstein, die ook zijn laatste uren beschreven heeft. Door Van den Bogaart begreep Witsius, welk onderscheid er was tussen de theologische wijsheid, die men zich door studie eigen kan maken, en de hemelse wijsheid, die door meditatie, gebed, liefde en gemeenschapsoefening met God, ja door de smaak en ondervinding van de geestelijke dingen zelf wordt verkregen en die geschonken wordt door de Heilige Geest. Volgens zijn eigen woorden werd hij door Van den Bogaart ingeleid in het binnenste heiligdom, terwijl hij voordien maar in de voorhof vertoefde². Toen hij hoogleraar in Utrecht werd, getuigde hij er nog van, dat hij in de schoot van de Utrechtse gemeente wedergeboren was door het levende en eeuwigblijvende Woord van God. Hij zou deze kerk en Academie en de zegeningen, die hem daar geschonken waren, nooit vergeten.

In 1657 werd hij predikant te Westwoud in West-Friesland. Daarna stond hij te Wormer, Goes en Leeuwarden.

In Westwoud bond hij de strijd aan tegen allerlei volkszonden. Zijn eerste geschrift, dat al in die jaren ontstaan is, draagt er de sporen van, dat hij van

de noodzakelijkheid van een voortgaande of nadere reformatie overtuigd was. Het verscheen onder de titel *'t Bedroefde Nederlant*³. Het bekende boek *Twist des Heeren met syn Wijngaert*, dat in 1669 voor het eerst het licht zag, is er een uitwerking van.

Een heel praktisch werk van zijn hand was *Practycke des Christendoms* (1665). Het was een eenvoudige verklaring van de voornaamste gronden der godzaligheid. Een toevoegsel was het werkje *Geestelycke Printen van een Onwedergeboorne op syn beste en een Wedergeboorne op syn slechste*.

Volgens de *Practycke* is de eerste les die men in de school van Jezus Christus leren moet, de zelfverloochening. Daarop volgt het geloof. Het wezen van het zaligmakende geloof bestaat eigenlijk niet in verzekerd zijn van Gods gunst. Dat is het geloof zelf niet, maar alleen een vrucht van deze boom, die er niet altijd aan te vinden is.

In 1675 werd Witsius hoogleraar en predikant in Franeker en in 1680 in Utrecht. Van 1698 tot zijn dood op 22 oktober 1708 was hij hoogleraar in Leiden, waar aan hem ook het regentschap van het Statencollege was toevertrouwd.

In Franeker ontving Witsius eerst de graad van doctor in de theologie. Daarna hield hij er zijn inaugurele rede: 'De ware theoloog'. Er is in het doceren een hemelsbreed verschil tussen de scholastieke theoloog en de theoloog die het bij ervaring heeft. Bij zijn afscheid van Leeuwarden had hij gesproken over de godgeleerdheid, die wars is van twistgierigheid en nieuwlichterij en die een moeder en voedster is van vreedzame en stille godzaligheid.

Van zijn academisch werk is veel bewaard gebleven. Het meeste is door hemzelf uitgegeven. Het is zo veelomvattend en van zo uiteenlopende aard – niet alleen dogmatisch en praktisch, maar ook exegetisch, historisch en polemisch – dat het geen wonder is, dat de schrijver van de *Practycke* en de *Twist* niet in alles te herkennen is. Er zijn echter lijnen die ook door het latere werk heenlopen.

In elk geval vinden we die lijnen terug in *De Oeconomia Foederum Dei cum Hominibus* (1677, 1694³), dat na enige tijd in het Nederlands vertaald werd⁴. Dit is het voornaamste boek dat hij schreef.

Daarnaast zijn de *Exercitationes Sacrae* van belang, 'oefeningen' over de Apostolische Geloofsbelijdenis en het Gebed des Heeren, die hij voor de studenten in Franeker en Utrecht gereedmaakte. Hij vertelde, dat hij het van het begin af als zijn primaire taak zag, de studerende jongeren de waarheid van het evangelie op een zuivere en heldere manier in te prenten en die waarheid in haar geheel in verband te brengen met de praktijk der godzaligheid. De religie is niet gelegen in woorden, maar in daden, niet in scherpzinnige bespiegelingen, maar in zuiverheid van hart, niet in het nastreven van nieuwe vondsten, maar in het zich toeleggen op een nieuw leven.

Hoewel dit werk in de academische sfeer ontstaan is, kwam het ook voor vertaling in aanmerking⁵.

Wanneer we de eerste en de laatste geschriften van Witsius met elkaar vergelijken, nemen we een ontwikkeling waar, die voor een deel wel zal samenhangen met de verwisseling van de kansel met de kathedraal. Aanvankelijk kon men hem vanwege zijn *Twist* voor een strijdlustig auteur houden, maar men leerde hem steeds meer kennen als een man des vredes. Hij hield het ideaal van de ware theoloog steeds voor ogen en gaf er meer en meer blijk van ook een bescheiden theoloog te zijn, zoals hij daar bij zijn ambtsaanvaarding in Leiden over sprak.

Wel bleef hij in alles zichzelf. Immers reeds in het begin verklaarde hij, dat hij geen vrede wenste ten koste van de waarheid, maar ook dat hij als christen de waarheid wilde betrachten in liefde.

Als het over de betekenis van de theologie van Witsius gaat, is voorop te stellen, dat hij in de eerste plaats als bijbels theoloog te beschouwen is. Type-rend is de uitspraak die hij bij zijn inauguratie in Franeker deed: De ware theoloog is een nederige leerling van de Schriften.

Hij bestreed dan ook het Cartesianisme, omdat hij daarin een bedreiging zag van het gezag van het Woord van God. Hij wilde zich ook houden aan de eenvoud van de Heilige Schrift en had een afkeer van een schoolse wijze van theologiseren. In dit opzicht week hij van zijn leermeester Voetius af, zonder daarmee een volgeling van Coccejus te zijn geworden.

Witsius behoort tot de foederaaltheologen, al is dat vooral op grond van één van zijn werken te zeggen. Maar dat is dan ook zijn hoofdwerk. Van de aanleiding tot het schrijven ervan zei hij: Aangezien de leer van het verbond der genade met de verschillende bedelingen ervan een ongelukkige twistappel in ons Nederland geworden is, was ik van mening, dat ik vooral deze materie moest kiezen.

We kunnen Witsius een theoloog van de synthese noemen. Daarop wijst ook zijn zinspreuk: Eenheid in het noodzakelijke, vrijheid in het niet-noodzakelijke, in alles voorzichtigheid en liefde. Zijn werk over de verbondsléer bevat een ‘vredelievende aanspraak’, waarin hij met het oog op de tegenstellingen tussen de Voetianen en de Coccejanen behartigenswaardige woorden heeft gezegd: De vijanden van de kerk verblijden zich erover, dat er zoveel onenigheid is. O hoeveel beter en vromer zou het zijn om alle moeite en zorg te besteden aan het verminderen, bijleggen en zo mogelijk wegnemen van de geschillen!

Deze veelzijdige theoloog, die niet alleen in Nederland, maar ook in enkele andere landen invloed gehad heeft, stond achter het streven naar een nadere reformatie. Dat vraagt nu speciaal onze aandacht.

DE NOODZAAK VAN EEN HEILIGE REFORMATIE

In zijn *Twist* ontmoeten wij Herman Witsius als theoloog van de Nadere Reformatie. Op een van de eerste bladzijden staat al: ‘Een heylige reformatie is ons van noden’. Uit de laatste woorden van de titel is af te leiden, hoe geladen de oproep tot reformatie is: *Twist des Heeren met syn Wijngaert... met bedreyginge van syn uysterste ongenade*⁶.

Het uitgangspunt was Jesaja 5:4: Wat is er meer te doen aan mijn wijngaard, hetwelk Ik aan hem niet gedaan heb? Waarom heb Ik verwacht, dat hij goede druiven voortbrengen zou en hij heeft stinkende druiven voortgebracht?

De profeet bedoelt met de wijngaardenier God de Heere, met de wijngaard het volk Israël, met het verzorgen ervan de middelen der genade, met de goede druiven vruchten van dankbaarheid en met de stinkende druiven zonden en goddeloosheden die bij zijn volk de overhand gekregen hadden. God neemt Israël zelf tot getuige. Het zal moeten erkennen, dat Hij van zijn zijde alles gedaan heeft, maar dat het Hem niet anders beloonde dan met ondankbaarheid en dat het verderf daarom rechtvaardig was.

God heeft aan zijn volk en aan zijn kerk al zijn zorg besteed. Maar in zijn rechtvaardigheid heeft Hij de onvruchtbaarheid onder de genademiddelen en het moedwillig verwaarlozen ervan altijd streng gestraft. Daar zijn voorbeelden van: Rome, het Jeruzalem van het Nieuwe Testament, is in Babel veranderd, Engeland in een duivel-landt.

In allerlei opzichten was Nederland met Israël op één lijn te stellen. Als er één volk onder de hemel begenadigd is, dan wij! Wij zijn evenals Israël uit Egypte geleid. Het diensthuis was voor ons de tyrannie van het pausdom en de woede van de Spanjaarden. Onze voorvaderen waren een edele wijnstok, die veel vrucht droeg. De bijl van de Inquisitie kon hem niet kappen. Onze landgenoten konden aan de Spaanse koning schrijven, dat er in zijn land meer dan honderdduizend mannen waren die dezelfde religie voorstonden⁷.

Nederland was een tweede Kanaän te noemen. Wij behoorden het te heiligen voor God, het te beschouwen als een kleine afbeelding van het bovenaardse vaderland en daarnaar te verlangen. Wij moesten onze ziel geen rust geven, voordat wij op goede gronden van die allerbeste erfenis verzekerd zouden zijn.

Onder verwijzing naar *De wonderen des Alderhoogsten*, een boek van A. van de Velde, dat heel bekend is geworden, vertelde Witsius de lezers van zijn *Twist*, hoe God de Nederlandse gemeenten beschermde, zodat zij vrede hadden, gesticht werden en wandelende in de vreze des Heeren en de vertroosting des Heiligen Geestes, vermenigvuldigd werden (Hand. 9:31).

Toen de schadelijke nieuwigheden van Arminius de kerk bedreigden, heeft

God de harten van de hoge overheden geneigd om de Nationale Synode te Dordrecht samen te roepen. Onder Gods genadige zegen werd daar de waarheid op de troon, maar werden de hardnekkige drijvers van dwalingen van de stoel gezet.

Verder is sprake van de arbeid van trouwe predikanten met hun ‘conscientie-onderrichtende, siel-roerende, hart-breekende, traen-tappende Predicatie’. Is ooit of ergens krachtig geroepen: Land, land, land, hoort des Heeren Woord, dan gebeurt dat hier en nu. Hoeveel Boanerges (zonen des donders) zijn er nu, die vol Geest, vol kracht, vol vuur aan het volk zijn zonden bekend maken! Wij hebben nu nog veel Apollossen in ons land, welsprekende mannen, die vurig van geest als zij zijn, de zaken des Heeren naarstig spreken en leren (Hand. 18:24,25).

Witsius hield het ervoor, dat de Heere iets uitmuntends voor zijn tijd be waard had. Er was een duidelijkere ontvouwing van de kracht der godzaligheid en de innigheden van het verborgen christendom dan vroeger.

Wat was er niet te verwachten van een volk dat boven het kaarslicht van de natuur het zonlicht van de Schriftuur ontvangen had en boven een kreupele filosofie een hemelse theologie? Maar waar was de kracht van de geestelijke godzaligheid? Men kon slechts hier en daar een enkel trosje van de druiven van Kanaän vinden.

Er groeiden echter ook al geen behoorlijke vruchten van uiterlijke godsdienstigheid aan de Nederlandse wijnstok. Witsius meende met Willem Teelinck te moeten zeggen, dat het onder ons, die gereformeerde christenen genoemd worden, zo begint te gaan, dat niet alleen de eerste liefde tot Christus bij ons jammerlijk vervallen is ‘bij dat het was in onze eerste Reformatie’, maar dat er ook velen zijn die erop tegen zijn.

Als het over vruchten van burgerlijke en zedelijke deugden gaat, hebben verscheidene wilde, heidense wijnranken het veel beter gedaan. Op nogal onkritische wijze worden dan heidense en vooral Stoïcijnse denkers ten voorbeeld gesteld. Epictetus sprak kostelijke woorden, die van de tale Kanaäns niet veel schijnen te verschillen, toen hij zei: Ik ben een redelijk mens. Zo past het mij dan God te loven.

In plaats van goede vruchten begonnen er allerlei nieuwicheden van gevaarlijke en schadelijke opinies aan onze wijnstok te groeien. De schrijver van de *Twist* tilde hier erg zwaar aan. Hij wilde onderzoeken, of ze overeenkwamen met de eenvoudigheid van het eerste christendom, de precisheid van onze oude reformatoren en reformatie en met de zuiverheid van de kruiseologie van onze zalige voorvaders.

In hoofdstuk 21, dat binnen het geheel het meest opvalt, gaf de auteur tien staaltjes van wonderlijke en vreemdklinkende nieuwicheden. In de meeste gevallen bleken de beginselen van de filosofie van Descartes op theologisch

gebied te zijn toegepast. Zo bestreed Witsius de stelling, dat de rede de uitlegger is van de Heilige Schrift. Hij keerde zich tegelijk ook tegen de Coccejane opvatting van de rustdag, want het tiende voorbeeld van de vreemde nieuwigheden was de mening, dat het vierde gebod niet moreel, maar ceremonieel is en dat het daarom alleen voor de Israëlieten bestemd was.

Hij was in dit gedeelte van het boek ook daarom zo scherp, omdat hij aannam, dat het handelen van de mens bepaald wordt door het oordeel van zijn verstand en door zijn gevoelens. En op de handel en wandel was zoveel aan te merken!

Er waren niet alleen geen vruchten van gerechtigheid, maar er was ook een verkeerde vruchtbaarheid, die uitkwam in een overvloed van allerlei boze streken. We horen Witsius klagen: Is er niet een zee van zonden, die alle godzaligheid bijna weggespoeld heeft? Waar te beginnen en waar te eindigen, als er een lijst van zonden gemaakt moet worden? Er is atheïsme en afgoderij – er is nauwelijks één stad in ons vaderland zonder die gruwelijke mis – er wordt gevloekt en er is meinedigheid, terwijl men de zonde van Sodom bedrijft, waarvan in Ezechiël 16:49 sprake is: Zij sterkte de hand van de arme en nooddruftige niet.

Ieder moest nagaan, wat er te reformeren was. Dat werd ook tot de overheid gezegd, al gebeurde dat op voorzichtige toon. De predikanten werden niet gespaard. Hoe weinig bekwaamheid sommigen hebben voor de heilige dienst, hoe weinig ijverig en hoe geesteloos ze zijn in het preken, hoe nalatig in het catechiseren en in het bezoeken van de gemeente, hoe traag in het studeren, hoe weinig bezig met bidden en met devote oefeningen, dat voelt de kerk, daarover zuchten de vromen, dat zal God oordelen. Het is bedroevend, als een leraar de innigste geheimenissen van het koninkrijk der hemelen, die men niet anders dan door de praktijk kan leren kennen, niet zelf van God gehoord heeft en ook niet laat horen aan de zielen die aan hem zijn toevertrouwd.

Broeders en Heren, de Reformatie moest bij u beginnen! Het werk van de reformatie is in de praktijk nog niet ver genoeg gegaan. De oorzaak daarvan is vooral de verharding en ongehoorzaamheid van de hoorders. Soms is het alsof het volk gezworen heeft: Aangaande het woord dat gij tot ons in de naam des Heeren gesproken hebt, wij zullen naar u niet horen (Jer. 44:16).

Met een verwijzing naar Calvijns *Institutie*, ‘dat kostelijke boek’, kon Witsius zeggen: Onze leer is niet die van ons, maar die van de levende God en van Christus. Bij een ander punt beriep hij zich ook op Calvijn: Orde en tucht moet er zijn, of anders gezegd: een heilige discipline.

Tal van bladzijden vulde Witsius met een beschrijving van het verval en de oorzaken daarvan. Hij stelde zich voor, dat God zo tot ons land sprak: Mijn Nederland, dat Ik uit de poel van het verderf, uit de tanden van de Roomse

luipaard, uit de poten van de Spaanse leeuw verlost heb, mijn Nederland, zo verdorven, mijn Nederland, dat allen moest overtreffen in heiligheid!

Witsius had de indruk, dat de Heere niet alleen de genadige werking van zijn Heilige Geest inhiel, maar dat Hij ook de bedwingende kracht van zijn Geest minder werkzaam liet zijn. De Heere schonk zelfs aan zijn lieve kinderen zijn Geest in spaarzame mate, met het gevolg, dat er veel geklaagd werd over dorheid, geesteloosheid, lusteloosheid en troosteloosheid. Hij zei dat op grond van zijn contacten met de godzaligen in verschillende kerken en provincies en op grond van gesprekken met andere ‘Hemels-Onderwesene Schrift-geleerden’.

In de tijd van de vervolgingen brandde men van ijver voor godsvrucht en goede werken, maar wereldsgezindheid en zorgeloosheid waren ervoor in de plaats gekomen. Waarom had Gods Woord vroeger veel kracht en nu zo weinig? Volgens Witsius lag dat allereerst aan de wijze waarop het verkondigd werd. De preken waren soms meer geleerd dan godvruchtig. Bovendien waren de eerste leraars van de kerk meer onmiddellijk door Gods Geest uit Gods Woord onderwezen, meer door mediteren en bidden dan door menselijke studie. Er was in hun prediking meer betoning van de kracht van de Geest.

Een van de oorzaken van het gesignaleerde verval is het verslappen van de kerkelijke tucht. Bucer zei: De discipline van de kerk is de troon van Christus, die in zijn kerk heerst; Calvijn: Daarom zoeken allen die de tucht begeren weggenomen te zien of haar herstel verhinderen, hetzij ze dat doen met opzet, hetzij uit onnadenkendheid, ongetwijfeld de uiterste verstrooiing der kerk.

Een gevolg van de verslapping van de tucht is het opkomen van onenigheid tussen de leraars van onze kerken. De vorst van het rijk der verwarring heeft daar zonder twijfel de hand in naar de regel: verdeel en heers!

Witsius zag al voortekenen van het onheil dat over ons land en onze kerk komen zou, zoals het verschijnen van een komeet, rampen, oorlogen en het opblaaien van de vlammen van de broedertwist.

De *Twist* eindigde met een oproep tot een rechte vernieuwing van het leven, die gericht werd tot personen van allerlei staat en stand.

De overheid moest de eerste zijn om een heilige oorlog te voeren tegen de zonde en de ongerechtigheid. Zij had de onderdanen voor te gaan in het vernieuwen van het verbond met de Almachtige. Zij moest de zuivere en onbevleete godsdienst voorstaan en handhaven, maar aan hen die ernaar streefden de kerk te verontrusten, moest zij geen rust gunnen.

Aan de plichten van de overheid werden meer woorden gewijd dan aan die van de onderdanen. Wel werd tot hen gezegd: Wie geen goed onderdaan is van zijn wettige overheid op aarde, is geen goed onderdaan van de hemelkoning Jezus.

De predikanten werden gewezen op de betekenis van hun voorbeeld, hun spreken en het voorzichtig gebruik van een heilige tucht. Voordat gij het volk reformeert, moet gij uzelf reformeren, uw consciëntie, uw omgang, uw gezelschap en uw huis. Leert de mensen niet zozeer de dwalingen van een ander als wel hun eigen zonden te bestrijden.

Laat ieder persoonlijk, laat ons allen onze wegen onderzoeken en doorzoeken en laat ons wederkeren tot de Heere (Klaagl. 3:40). Komt vrienden, komt medeburgers, komt landgenoten, ieder belove het aan God en zweret het Hem, dat hij voortaan het kwade door zijn genade zal haten en het goede door zijn kracht betrachten, dat hij Gods Woord een richtsnoer zal laten zijn van al zijn daden en Gods wet de regel voor zijn gehele leven.

Deze oproep werd gedragen door de overtuiging, die ook met zoveel woorden werd uitgesproken, dat een heilige reformatie en algemene doorgaande verbetering de enige stut is, die een waggelende staat ondersteunen en voor vallen bewaren kan. 'Ik bid u dan, lezers, bekeert u toch eens oprecht tot de Heere... Begint die heilige reformatie van uw onheilig leven, zo lang u aangeraden, zo krachtig ingescherpt, maar tot nog toe zo hardnekkig uitgesteld. Begint er heden mee en van dit uur af. Heden zo gij de stem van de Heere hoort, verhardt uw hart niet (Ps. 95:7, 8)'.

Het is duidelijk, dat dit streven naar een heilige reformatie van het leven niet voortkwam uit een geringe waardering voor de Reformatie van de zestiende eeuw. Daar wordt integendeel met groot respect over gesproken.

In zijn gedachten over de noodzaak van de kerkelijke tucht sloot Witsius zich direct bij Bucer en Calvijn aan. Volgens hem had de Reformatie wel meer moeten doorwerken in de kerk en in het volksleven. In de praktijk was het niet ver genoeg gegaan. Er werd nog zo werelds geleefd. 'Daer is een wereldts wesen in de Kercke Jesu Christi geslopen, en dat heeft de glans des eersten en eenvoudigen Christendoms soo ontluytstert, dat we niet veel meer als een flauwe schaduw hebben overgehouden' (182).

Als Witsius met Hoornbeek zegt, dat wij even gaarne Reformantes en verbeteraars moeten zijn als wij Gereformeerden en verbeterden heten, heeft dat betrekking op de wijze van leven. Op een andere plaats staat: Wat is het een schande voor ons Evangelie, wat een hoon voor de leer der waarheid, wat een vlek in onze heilige Reformatie, die wij Gereformeerden nog zo gedeformeerd blijven in het leven (228, 393).

Die sterke nadruk op de levenswandel brengt niet met zich mee, dat de leer minder accent krijgt. Witsius zou nooit instemmen met de gedachte, dat het niet op de leer, maar alleen op het leven aankomt. Uit wat hij zegt over de Dordtse Synode en de Remonstranten en uit zijn behandeling van de nieuwigheden, die al in de titel van zijn *Twist* genoemd worden, blijkt dat hij ook

voor de zuiverheid van de leer wilde waken. Daarmee blijft hij in de lijn van Voetius, Hoornbeeck en Maresius. Maar het mag ons niet ontgaan, dat hij als reden voor zijn afwijzing van de nieuwe opvattingen opgeeft, dat de mens zich in zijn daden door zijn verstand laat leiden.

De wijngaard waarmee de Heere een twist heeft, is in Jesaja 5 Israël als het volk van God. Witsius trekt telkens een parallel met Israël. Maar het Nederlandse Israël is bij hem niet alleen de kerk in Nederland, maar ook het Nederlandse volk. Vroeger deed God wonderen, toen schonk Hij zijn gunstbewijzen en zond Hij zijn oordelen – nu niet minder. Daarom moeten overheid en onderdanen zich door Hem laten gezeggen. De Nederlandse overheid heeft in de dienst van God een roeping te vervullen, waar zij op gewezen moet worden. We hebben hier te maken met een theocratisch ideaal.

Witsius kon nauwelijks aannemen, dat het oude Israël in Kanaän met meer gruwelen vervuld was dan het nieuwe Israël in Nederland (252). Zijn tijd, die wel eens onze bloeitijd genoemd is, heet bij hem ‘deze verdorven eeuw’. Maar zag hij het niet te somber? Het zou wel eens kunnen zijn, dat er meer nuanceringen aangebracht moeten worden. Overigens was hij niet de enige die de toestand zo tekende.

Het is zeker, dat hem een hoog ideaal voor ogen staat, waaraan de werkelijkheid niet beantwoordt. Maar nergens horen we woorden van berusting. Door heel het boek heen klinkt een klemmende en krachtige oproep om tot God weer te keren.

GEESTELIJKE GODZALIGHEID EN PRECIESHEID

De *Twist* van Witsius maakt op ons de indruk van een boek dat meer heeft van de wet dan van het evangelie.

Toch staat juist in de Opdracht aan de goede en bloeiende gemeente van Leeuwarden: De wet prediken wij in haar kracht, naar de eis van volmaakte gehoorzaamheid en met al die verschrikkelijke bedreigingen tegen de overtreders die erbij horen, om alle gewaande werkheiligheid omver te werpen, de mens zijn zonde en doemwaardigheid te leren, hem uit zichzelf te drijven, naar Christus te lokken en hem een nauwkeurig richtsnoer van heiligheid ter hand te stellen. Maar van de toppen van de Ebal stappen wij zeer gewillig over op de Gerizim en wij zijn dan vooral in onze schik, als wij de armen het Evangelie mogen verkondigen en Sion toeroepen: Uw God is Koning. Het is onze lust en liefde, de liefde van Christus te prediken om zo mogelijk alle harten in wederliefde tot Hem te doen ontbranden.

De ontwikkeling die in de tweede helft van de zeventiende eeuw waar te nemen was, heeft haar schaduwzijden. Maar er is ook een lichtzijde. Dan

wordt de aandacht gevestigd op de trouwe dienaren van het Woord, die er nog zijn. Zij verkondigen niet alleen de heilige waarheid, die door de vaders zo gelukkig aan het licht gebracht, verdedigd en verklaard is, maar zij maken er nu in de eerste plaats werk van de hoorders dat inwendige, nauwgezette, geestelijke christendom in te prenten en de harten door de dienst van de prediking zo te bewerken, dat Christus daarin een gestalte krijgt. Er is verscheidenheid in de uitdeling van de hemelse gaven. Ik zou vrezende te misdoen tegen de Heere, zegt Witsius, indien ik de bedeling van zijn genade, die ik bij sommige van zijn geestelijke dienstknechten meen te zien, niet tot zijn eer erkende en roemde. ‘Ja, Broeders, ick houde het daer voor, dat de Heere in dit stuck wat uytmuntende voor deese eeuwe bewaert en ghespaert heeft’ (143, 144).

De geestelijke godzaligheid, die wel te onderscheiden is van de godsdienst als zodanig, is mogelijk nog wel in een verscholen hoekje te vinden, maar ze is zo zeldzaam in het land, dat het nodig is om er een nieuwe beschrijving van te geven (165-185).

De kracht van de geestelijke godzaligheid heeft haar voornaamste zetel in de innerlijke mens. Het eerste kenmerk van een echt godzalig mens is, dat hij een verstand van God gekregen heeft dat verlicht is door het evangelie van de heerlijkheid van Christus. Daardoor is er een binnengaan in de binnenkamers van de geheimenissen van God en van Jezus en een kennis van die geheimenissen, die te danken is aan de zalving van de Heilige. Het is een ondervindende kennis, waardoor de mens ziet bij het zonlicht van de Heilige Geest, dat de ziel van binnen bestraalt. Het verlichte verstand van een godzalige wordt door het beschouwen van God en Christus ‘als vergodet en verchristent’, voorzover dat in een mens plaats kan hebben.

Het hemelse licht in het verstand verspreidt ook een heilige warmte in de ziel en in alle andere krachten van de ziel. Het geestelijke hart wil nergens anders in rusten dan in God. Een heilige ziel heeft God onvergelijkelijk meer lief dan zichzelf en zijn eer meer dan haar eigen zaligheid. Te doen wat God behaagt, is al wat zij begeert. Zij geeft zich aan Hem over en Hij mag en moet met haar in alles doen wat goed is in zijn ogen. Een godzalige zou zich wel zo willen opdragen aan God, dat hij zichzelf ten enenmale kwijtraakte om voortaan nergens anders te bestaan dan in God. Dan wordt tot God gezegd: Wanneer zal die tijd eens komen, dat ik mij ten volle in U bevind? (Thomas à Kempis).

Bij het licht van de goddelijke heerlijkheid ziet de godzalige ziel haar eigen nietigheid en bij het licht van de goddelijke heiligheid bevindt zij, dat zij nog minder is dan niets. Minder en erger! Ze is immers iets, maar een zondig iets. Dat is erger dan niets⁸. De godvruchtige ziel zou zich geheel achter de Heere Jezus wensen te verbergen voor God om door God alleen gezien te worden

door Christus heen. Ze wenst te sterven aan zichzelf om voor God alleen te leven en met Paulus te zeggen: Ik leef, doch niet meer ik, maar Christus leeft in mij (Gal. 2:20).

Als zij anderen aantreft in wie zij iets van Christus opmerkt, geeft haar dat veel vreugde. Zij heeft lief wie God liefhebben.

Uit dit alles volgt een godzalig leven, waarin het heerlijke, hemelse en goddelijke van de nieuwe natuur uitkomt en waarin zo een afstraling zichtbaar is van de heiligheid en heerlijkheid van God. Een rechtschapen christen gedraagt zich als een kleine Christus op aarde. Dat gevoelen is in hem dat ook in Christus Jezus was (Filp. 2:5).

Maar als we zien, hoe het nu in Nederland is, moeten we wel uitroepen: Behoud, o Heere, want de goedertierene ontbreekt, want de getrouwen zijn weinig geworden onder de mensenkinderen (Ps. 12:2).

Waar is die geheiligde kennis, die alleen in de academie van de Geest geleerd wordt? Sommigen houden deze kennis zelfs voor een droom van geestdrijvers en Quakers.

Waar is de verwondering over Gods oneindige volmaaktheden en de vreugde in God, waar de volkomen overgave aan God en de bereidheid zich enkel aan de leiding van de Geest over te geven?

Waar is de erkenning, dat ik maar een 'nietje' ben? Wie gelooft en beleeft die waarheid? Men zegt wel, dat we allemaal ellendige zondaren zijn, maar zij die dat echt geloven en zien, staan beschaamd voor Gods reine ogen en zijn beangst. Waar is het afsterven aan onszelf?

Waar is de heilige liefde tot de broeders en het verlangen om anderen tot Christus te brengen?

In één woord, waar is dat voortreffelijke, hemelse, goddelijke van het ware christendom? Hoe is het goud zo verdonkerd! Als ik de sleur zie van het leven van hen die voor goede christenen doorgaan, denk en zeg ik, aldus Witsius: Zou de Heere niet meer van zijn volk verwachten? Is dat dan een uitverkoren geslacht, een koninklijk priesterdom, een heilig volk, een verkregen volk, dat er werk van maakt om de deugden van God te verkondigen (1 Petr. 2:9)? Is dit volk de eer van Christus? Is dit alles wat de Heere voor heeft met zijn nieuwe maaksel, geschapen in Christus Jezus tot goede werken om daarin te wandelen (Ef. 2:10)?

Deze beschrijving van de godzaligheid dient in het kader van de *Twist* om te laten zien, dat het doorsnee-christendom ver beneden de maat is. Maar afgezien daarvan laat deze spiritualiteit niet na indruk te maken.

Er zijn motieven van vóór de Reformatie in te herkennen. Bepaalde uitdrukkingen zijn afkomstig uit de middeleeuwse mystiek, terwijl ook de invloed van Rous aanwijsbaar is⁹.

Maar tegelijk moet gezegd worden, dat de overdenking van de Heilige

Schrift geleid heeft tot deze gedachten. Er was alle aanleiding toe om het echte christendom te tekenen als een leven met God. Daarom heeft de schets van de geestelijke godzaligheid meer betekenis dan die van een spiegel, die in een bepaalde situatie aan godsdienstige mensen moest worden voorgehouden.

Het thema van de praktijk der godzaligheid keert in de werken van Witsius telkens terug. Er zijn meer passages die sterk mystiek getint zijn.

Toen hij in 1675 in Leeuwarden afscheid nam van de gemeente, sprak hij over 1 Kor. 15:58¹⁰. Tot het goede dat uit het doen van het werk des Heeren voortkomt, rekende hij, dat de ziel erdoor geheiligd en vergoddelijkt wordt. Laat uw gedachten weiden in de oneindige omtrek van al de eigenschappen van God. Gij zult gewaarworden, dat gij door die overdenking vervoerd, verrukt, buiten en boven uzelf verheven en met God verenigd en hoe langer hoe meer naar zijn gelijkenis veranderd wordt (2 Kor. 3:18).

Mystieke gedachten komen ook in zijn academisch werk voor. Geloven in God wordt omschreven als Hem omarmen, die Zichzelf goedgunstig aanbiedt en zegt: Zie hier ben Ik. Dan worden kenmerken gegeven, waardoor de gelovige ervan overtuigd wordt, dat God de zijne geworden is. Daarop volgt een gedeelte waarin sprake is van het smaken van de zoetheid van God, die de gelovige uitnodigt tot een heilige mystieke dronkenschap. Daar staat een tekst uit het Hooglied bij (Hoogl. 5:1). Witsius denkt aan de geestelijke en mystieke vreugde van het christelijk geloof, dat zich in zijn God verheugt.

Dat geloof in God is ook de moeder van de ware godzaligheid (pietas) en heiligheid. De stralen van de hemelse Geest, die overvloedig uitgaan van de Vader der lichten en door het geloof ontvangen worden, dringen door in de diepste delen van de ziel en voegen er een nieuwe glans van hemelse heiligheid aan toe. De ervaring leert, dat de zoetheid van de gemeenschap met God spoedig minder wordt, zodra er een verflauwen is van de beoefening van de godzaligheid. Witsius zou wel durven zeggen, dat niemand werkelijk gelooft, dat God zijn God geworden is, of hij wordt, terwijl hij dat gelooft, met verwondering verslonden in die afgrond van de goddelijke liefde.

Kan niemand dan in oprechtheid zeggen, dat hij in God gelooft, tenzij dit alles bij hem gevonden wordt? Zo is het ook weer niet. Maar het geloof is hier beschreven, zoals het soms gezien is bij hen die de Heere in een rijkere mate van zijn Geest heeft doen delen. Het is nuttig, dat wij ons het geloof in God zo voorstellen om de kleine beginselen die we hebben, met alle ijver aan te kweken om meer en meer tot de volle verzekerdheid van het geloof te komen¹¹.

Het Hooglied is ook een bron van de bruidsmystiek, een element uit de mystieke traditie dat bij Witsius duidelijk aanwezig is. In dit opzicht is er overeenkomst en verwantschap met gedachten van Bernhard van Clairvaux.

Men kan van beïnvloeding door en afhankelijkheid van Bernhards mystiek spreken¹².

Toen Witsius in het kort wilde uitleggen, waarom God onze Vader genoemd wordt, wees hij eerst op de wedergeboorte, waardoor wij de goddelijke natuur – op een wijze die bij ons past – deelachtig worden (2 Petr. 1:4; Joh. 1:12) en daarna op het huwelijk met de Heere Jezus. Als onze ziel zijn bruid geworden is, gaat zij over in het huisgezin van zijn Vader en noemt de Vader haar met de zeer zoete naam dochter (Ps. 45:2). Jezus zelf noemt haar in één adem zijn bruid en zijn zuster (Hoogl. 5:1, 2). Het derde is de aanneming tot kinderen (Ef. 1:5; Rom. 8:17)¹³.

De mystieke gedachtengang bracht hem er ook toe te spreken van een eenheid met Christus die meer is dan een vereniging met Hem. De bruid roemde eertijds: Ik ben van mijn liefste en mijn liefste is van mij (Hoogl. 6:3). Maar er is iets groters: niet alleen een vereniging (unio) door tussenkomst van de Geest, maar ook een eenheid (unitas). Het is een eenheid die ons zo met Christus één doet zijn, dat daarin iets is dat lijkt op de volmaakte eenheid van de drie Personen in één en hetzelfde Goddelijk Wezen (Joh. 17:21).

Verderop duiden beelden uit het Hooglied daden van de Geest aan, zoals de inleiding in de binnenkamers van de koning, de kus en de plaats van de maaltijd waar de liefde de banier is (Hoogl. 1:4; 2:4). Daden zijn veel uitnemender en krachtiger dan woorden¹⁴.

Er bestaat ook een berijming van het vijfde hoofdstuk van het Hooglied, die van Witsius afkomstig is. Er zijn trouwens meer vrome gedichten van hem bewaard gebleven¹⁵. Dat lied eindigt met de regels:

Zijn mond is niet als loutre soetheid,
Gelijk zijn hart is enkle goedheid.
Wien steld gy nu benevens hem!
Dus is mijn Lief, soo schoon en heerlik,
Al wat aan hem is is begeerlik,
ô Dogters van Jerusalem.

Tot de praktijk van de godzaligheid behoorde voor Witsius ook de preciesheid.

In de zeventiende eeuw stonden rekkelijken en preciezen tegenover elkaar. De preciesheid of puriteinse preciesheid werd soms in een kwaad daglicht gesteld alsof ze wettisch, farizees en geveinsd zou zijn, maar Witsius nam het er zeer beslist voor op.

Een punt waar het in die tijd concreet over ging, was de strenge viering van de rustdag. Daar heeft hij in zijn ambtelijk werk in de gemeente en in een aantal geschriften krachtig voor gepleit. Hij dacht er niet anders over dan Voetius.

Preciesheid – wat is er de precieze bedoeling van? Hij sloot zich bij Voetius aan: Het is een streven van de godzaligen naar een ingetogen en volmaakte heiligheid in gelijkvormigheid aan het voorschrift van de goddelijke wet¹⁶.

Aan de preciesheid is eigen: 1. dat zij enkel ziet op de wet van God als de enige regel van volmaakte heiligheid; 2. dat ze niet anders op het oog heeft dan de eer van God; 3. dat ze vergezeld gaat van een geestelijke vrijheid, die geen dwang erkent dan die van de liefde van Christus; 4. dat ze het eerst en het meest naar zichzelf kijkt en mild is jegens anderen; 5. dat ze minder let op het uiterlijke handelen en het meest op het hart en de oprechte bedoeling; 6. dat ze het meeste werk maakt van wat het zwaarste van de wet is; 7. dat ze nederiger wordt naarmate ze meer toeneemt in heiligheid.

Lijkt dat op de uiterlijkheid, geveinsdheid en eigenwillige godsdienst van de Farizeeën of op de dromen van Montanus en andere oude ketters? Mag en moet een christen niet in het kleine zowel als in het grote gelijkvormig zijn aan God en aan zijn wet? Moet hij niet goed toezien op zijn woorden en daden, dat daar niet iets werelds en zondigs in gevonden wordt en zo mogelijk zelfs geen schijn van kwaad? Moet een christen niet iets bijzonders zijn om als een licht te schijnen in het midden van een krom en verdraaid geslacht? Waarin bestaat anders het christendom, waarin de christelijke godzaligheid?

Dit is de preciesheid die in wereldse kringen, maar ook wel op de kansel en in theologische geschriften gehegeld wordt. Het gaat niet om de naam. Maar wie vroom is en God vreest kan toch niets tegen de zaak hebben?¹⁷

Het is een misverstand, dat we hier te doen zouden hebben met de vormgeving van een middeleeuws volkomenheidsideaal¹⁸. Het is veeleer een echt calvinistische trek om zo nauwgezet te willen leven, naar de wet van God en tot eer van God, oprecht en nederig, niet toegeeflijk jegens zichzelf, maar wel mild tegenover anderen. Het gevaar van een wettische verstarring is niet denkbeeldig, maar we kunnen vaststellen, dat de preciesheid hier niet zelfstandig wordt, omdat zij deel uitmaakt van de praktijk der godzaligheid, waar de verborgen omgang met God het hart van is.

REFORMEREND OPTREDEN ZONDER MET DE KERK TE BREKEN

Aan het einde van de beschrijving van de kracht van de geestelijke godzaligheid staat een opmerkelijke uitspraak: Als men mij een gezelschap van zulke godzaligen kan aanwijzen, waar de innigheden van het geestelijke christendom bekend zijn en in praktijk gebracht worden, dan zou ik mijn leven wel bij hen willen doorbrengen in het ongehinderd beoefenen van een zo zoete godzaligheid en in het waarnemen van een stille devotie¹⁹.

Dat doet de vraag rijzen, hoe Witsius tegenover het Labadisme stond,

waar verschillende figuren die tot de kringen van de Nadere Reformatie te rekenen zijn, door bekoord werden.

De Labadisten vormden eerst een kerkje in de kerk, maar gaven daarna de voorkeur aan de staat van afzondering, zoals zij dat noemden.

Dat laatste is volgens Herman Witsius en zijn collega Johannes van der Waeyen ongeoorloofd. Zij zeiden dat zeer duidelijk in hun *Ernstige Betuiging* aan het adres van de Labadisten²⁰.

Is de Gereformeerde Kerk in Nederland zo bedorven, dat men zich daarvan moet afscheiden? Is zij zo bedorven, dat een heilige en tedere ziel daar geen gemeenschap mee kan houden in het horen van het Woord en het vieren van het avondmaal?

Het antwoord is ontkennend. De kenmerken van de ware kerk pasten immers nog op de kerk in ons land. In de kerk is de heilige en zaligmakende waarheid, tot uitdrukking gebracht in de drie belijdenisgeschriften, die door alle leraars van de kerk nog altijd aangenomen en ondertekend moeten worden (37).

Men bespeurt ook de vruchten van de waarheid, al is het niet in zo'n overvloed als te wensen ware. De sacramenten worden bediend naar de instelling van Christus. Dat de geestelijke vereniging met Christus er is, kan de broeders en zusters die zich onttrekken, niet onbekend zijn. Als de Heere Jezus een dergelijke gemeenschap heeft met de kerken in ons vaderland, erkent Hij ze dan niet als zijn lieve bruid?

De Labadisten werpen tegen, dat de zuiverheid van de leer vervalst is en dat de belijdenis op een onheilige wijze beleefd wordt. Maar men moet het verschil tussen de onzichtbare en de zichtbare kerk in het oog houden. Tot de zichtbare kerk behoren ook veel hypocrieten en naamchristenen. Calvijn wees daar ook op (104-108).

Er is geen zichtbare kerk die alleen uit heiligen bestaat. Dat is een dwaling van de Donatisten en Novatianen en van de Wederdopers en geestdrijvers (145).

Een grief van de Labadisten is het verval van de kerkelijke tucht. De ban is volgens hen uit de kerk gebannen. Maar het rechte gebruik van de tucht behoort niet absoluut tot het wezen van de kerk en de kerk kan in dit opzicht ook niet altijd doen wat zij zou willen. Bovendien is het verval van de tucht nog niet zo algemeen.

Hebben de broeders en zusters alles gedaan voor de verbetering van de kerk? Hebben zij hen die in leer of leven dwalen, aangesproken, overtuigd, vermaand en bestraft? Is het niet droevig, dat zij die eerst velen stichtten met hun devoot leven, godvruchtige gesprekken en andere oefeningen van godzaligheid, zich nu als het ware binnen de engten van een gereformeerd kloosterleven terugtrekken?

Het schijnt dat Witsius in deze *Ernstige Betuiging* gunstiger oordeelt over de toestand van de kerk in zijn dagen dan in de *Twist*, terwijl deze beide geschriften toch bijna tegelijk verschenen zijn.

Een factor kan geweest zijn, dat Van der Waeyen het zijne aan de *Ernstige Betuiging* bijdroeg. Belangrijker is de constatering, dat het er nu om ging de kerk tegen het sektarisme van de Labadisten te beschermen en te verdedigen en dat in de *Twist* kerk en volk moesten worden opgeroepen tot gehoorzaamheid aan het Woord van God. Tegenover de Labadisten kon erop gewezen worden, dat de gereformeerde leer in de kerk werd gehandhaafd, terwijl in de *Twist* moest worden aangetoond, hoeveel er op het leven aan te merken was. Dat is wel een verschillende benadering, maar geen tegenstelling.

De beide predikanten van Leeuwarden zwegen niet over de gebreken van de kerk. Ze spraken over een groot verval in de staat van de Nederlandse kerken en drongen met anderen aan op een nodige reformatie en verbetering van zeden (21).

Juist de confrontatie met het verschijnsel van het Labadisme gaf de auteurs aanleiding te zeggen: Niemand onttrekke zich aan dit grote werk van nodige Reformatie, niemand schuive het op de schouders van anderen, niemand geve voor dat het alleen het werk van de overheden, de leraars en de opzieners van de kerk is. Alle, alle christenen zijn ertoe verplicht. Ook vrouwen en dochters kunnen het hare doen om de weg vlak te maken voor God de Heere (201, 202).

Jean de Labadie had nog niet lang geleden gepleit voor een reformatie van de kerk door middel van het pastoraat (1668). Daarvoor wilden Van der Waeyen en Witsius en veel anderen hun diensten wel aanbieden (217), maar het separatisme wezen zij af.

In dit verband is nog te vermelden, dat Witsius in 1675 een direct contact met de Labadisten in Wieuwerd heeft gehad. Hij was de woordvoerder van een commissie, die van de Gedeputeerde Staten van Friesland de opdracht had gekregen, een onderzoek in te stellen naar de opvattingen en bedoelingen van de Labadisten, die zich in deze provincie gevestigd hadden. Zij hebben officieel geantwoord op de 33 vragen. Wel deden zij wat zij konden om de commissie gerust te stellen. Het godsdienstgesprek te Wieuwerd viel de Labadisten trouwens niet tegen²¹.

Het advies, dat Witsius als hoogleraar in Franeker samen met zijn ambtgenoot Arnoldus na het gesprek aan de overheid deed toekomen, schijnt voor de Labadisten ook niet ongunstig te zijn geweest.

Het is te begrijpen, dat hij als theoloog van de Nadere Reformatie niet direct dacht aan een veroordeling van de Labadisten. Uit alles blijkt, dat hij hoopte, dat ze zouden terugkeren tot de gemeenschap van de kerk, waarin de waarheid werd beleden en waarvan de Geest van God nog niet was geweken.

EEN VERBONDSLEER MET EEN PRAKTISCHE STREKKING

Volgens de Labadisten was niet de belijdenis, maar de beleving beslissend. Dat werd door Witsius niet omgekeerd. Hij was er ook van overtuigd, dat het vooral op de beleving aankomt.

Leer en leven behoorden samen te gaan. De geloofsleer goot hij in zijn hoofdwerk in de vorm van een verbondsleer en het echte leven was voor hem het geestelijke leven.

Het geheel van het werk *De Oeconomia Foederum Dei cum Hominibus* was volgens zijn eigen woorden gericht op de praktijk van geloof en godzaligheid en de verheerlijking van God in Christus. Daarom worden de goederen van het genadeverbond breed besproken. Op de verkiezing volgen in de toepassing van het heil: roeping, wedergeboorte, geloof, rechtvaardiging, geestelijke vrede, aanneming tot kinderen en de Geest van de aanneming tot kinderen, heiligmaking, bewaring en heerlijkmaking. Het derde boek, waarin dit alles aan de orde komt, is als de kern van het werk over de verbonden van God met de mensen te beschouwen.

Het eerste verbond is het verbond der werken: een overeenkomst tussen God en Adam, die hier voorkomt als hoofd en stamvader van het menselijk geslacht.

Het tweede is het verbond der genade. Daarbij is er een tweevoudige overeenkomst: een pact van de Vader en de Zoon, die Zich voor de uitverkorenen borg stelt, en een testamentaire beschikking, waarin God de uitverkorenen de eeuwige zaligheid en alles wat erbij behoort, in een onveranderlijk verbond toezegt.

De eigenlijke definitie van het genadeverbond luidt: Het is de overeenkomst tussen God en de uitverkoren zondaar, waarin God zijn vrij welbehagen verklaart om de eeuwige zaligheid en alles wat daarmee in verband staat, uit genade aan de bondelingen te geven, door en terwille van de Middelaar Christus, terwijl de mens door een oprecht geloof dat welbehagen aanvaardt (II, 1, 5).

Nu zijn het niet de idealen van de Nadere Reformatie, die Witsius ertoe gebracht hebben een groot deel van de geloofsleer in het kader van een verbondstheologie te behandelen. Dat heeft een andere oorzaak. Er gaat aan het werk een 'vredelievende aanspraak' of 'vrederaet' vooraf, waarin hij liet uitkomen, hoeveel verdriet hij had van de strijd tussen broeders en de partij-schappen, die er in zijn tijd waren. Hij doelde vooral op de tegenstellingen tussen Coccejanen en Voetianen.

Witsius was zelf met anderen van mening, dat het fundamentele van de verbondsleer eertijds zo gelukkig geleerd was, dat wij de nieuwe hypothesen niet nodig hebben. Het was klaarblijkelijk zijn bedoeling tussen de partijen

te bemiddelen door het schema van de foederaaltheologie te gebruiken, waar Coccejus zijn kracht in zocht, maar op de wezenlijke punten de Coccejaanse voorstelling af te wijzen.

Aan de presentatie van de leer is wel weer te zien, dat de academische theoloog geen ander was dan de predikant, die als auteur van de *Twist* aandrang op de persoonlijke beleving van het geloof.

Als de mens in het genadeverbond voorkomt als de uitverkoren mens, hangt dat samen met een visie die in de zeventiende eeuw vrij algemeen was. De achtergrond van het verbond wordt gevormd door de verkiezing.

Tegelijk valt het op, dat minder wordt uitgegaan van de vraag, met wie God zijn verbond heeft opgericht, dan van de vragen met betrekking tot de beleving van het verbond met God.

Aanvankelijk stond het genadeverbond bij Witsius nog niet geheel onder de beheersing van de uitverkiezing; later was dat in sterke mate het geval²². Bij de beperking tot de uitverkorenen is te denken aan de innerlijke, mystieke en geestelijke verbondsgemeenschap. ‘Want de zaligheid zelf en al wat met de zaligheid samenhangt en er in onverbreeklijk verband mee staat, wordt in dit verbond beloofd, hetgeen aan geen sterveling ten deel valt behalve aan de uitverkorenen’.

Maar het is anders, wanneer de uiterlijke verbondsbedeling in aanmerking wordt genomen. Men kan niet ontkennen, dat in dit opzicht velen in het verbond zijn opgenomen, wier namen echter niet voorkomen in het testament Gods (III, 1, 5).

Het verbond zelf was volgens Witsius een onveranderlijk voornemen van God, dat niet afhankelijk is van enige voorwaarde. Tussen de beloften van het werkverbond en die van het genadeverbond, zoals ze gegeven zijn in Jeremia 31:33 en 32:38-40, bestond een groot verschil. In het werkverbond beloofde God de mens het leven op voorwaarde van volkomen gehoorzaamheid zonder dat Hij beloofde dat Hij die gehoorzaamheid zelf in de mens zou werken. In het genadeverbond beloofde Hij het eeuwige leven zo, dat Hij tegelijk het geloof, de bekering en de volharding in heiligheid beloofde te geven.

Witsius ging in zijn hoofdwerk dus wel van het verbond van God uit, maar de leer van de verkiezing werkte sterk op de verbondsleer in.

De eerste vrucht van de eeuwige verkiezing is de krachtdadige roeping. Maar de wedergeboorte staat meer centraal. Dat is de instorting van een nieuw en goddelijk leven in de uitverkoren mens, die geestelijk dood is. De eerste daad van het geestelijke leven is het geloof. Er zijn verschillende geloofswerkzaamheden te onderscheiden, waarvan de vijfde de meest wezenlijke is: het aannemen van de Heere Christus. De zesde daad van het geloof is het leunen

en steunen op Hem en de zevende de overgave aan Hem om in geloofsgehoorzaamheid te leven.

Daarop volgt in de achtste plaats de reflexieve daad: ‘Nadat de gelovige ziel Christus aldus aangenomen heeft en zichzelf wederom aan Hem overgegeven heeft, kan en moet zij daaruit concluderen, dat Christus met al zijn zaligmakende weldaden de hare is en dat zij door Hem zeker gezaligd zal worden, volgens deze onbedrieglijke sluitrede des geloofs: Christus biedt Zichzelf aan als een volkomen Zaligmaker aan allen die vermoeid en hongerig en dorstig zijn, en die Hem aannemen en bereid zijn zich aan Hem over te geven. Maar ik ben vermoeid, ik honger enz. Dus heeft Christus Zichzelf aan mij aangeboden en is Hij nu de mijne en ik ben de zijne en niets zal mij van zijn liefde scheiden’ (III, 7, 24).

Dit is een opmerkelijke passage. We treffen hier de sluitrede van het geloof aan (syllogismus fidei), die als praktisch syllogisme bekend staat en soms ook mystiek syllogisme wordt genoemd. Deze sluitrede komt bij Witsius in allerlei variaties voor, wanneer de vraag naar de heilszekerheid besproken wordt.

Uit een van de latere geschriften blijkt, dat hij op de hoogte was van de kritiek die toen al tegen deze wijze van redeneren werd ingebracht. Laat uw troost, zeiden de Antinomianen in Engeland²³, niet afhangen van uw persoonlijke heiliging, want daaruit kan geen zekere en duurzame troost voortvloeien.

De Heilige Schrift laat ons volgens Witsius een dubbele weg zien, die naar een betrouwbare kennis van onze staat leidt. Er is een innerlijk getuigenis van de Heilige Geest, dat op directe wijze zekerheid geeft van het heil. Maar het is geloofwaardig te achten, dat de Geest heel dikwijls zo in de zielen van de gelovigen werkt, dat Hij hun geest opwekt tot een nauwkeurig waarnemen van de hoedanigheden die in hun ziel zijn en van de uitwerking daarvan, waarbij Hij hun geestelijke ogen zo verlicht, dat zij de bewijzen van Gods genade, die er volgens de Schrift zijn, niet voorbijzien.

Zo moeten wij ons benaastigen om onze roeping en verkiezing vast te maken (2 Petr. 1:10). Ieder moet zichzelf beproeven en onderzoeken, of hij in het geloof is en of Jezus Christus in hem is (2 Kor. 13:5). Zie vooral ook 1 Joh. 3:14, 19. Als de heiliging een gevolg en effect van de rechtvaardiging is, wat men toegeeft, kan dan uit het gevolg niet tot de oorzaak geconcludeerd worden? Heel dikwijls heeft Witsius opgemerkt, dat een vaste en blijvende gemoedsrust meer ontstaat uit een voortdurende ijver om een goed geweten te bewaren dan uit een vage herinnering aan een spreken van God tot de ziel, wat bij christenen van deze tijd ook niet veel voorkomt²⁴.

Het beroep op de Schrift verdient ernstige overweging. Maar het laatste argument is zwak. Het is eigenaardig, dat het getuigenis van de Heilige Geest

zonder meer als een onmiddellijk getuigenis wordt beschouwd, wat er dan nog maar zelden is, terwijl er reden is om staande te houden, dat de Geest zijn getuigenis door en met het Woord geeft. Het heeft bij Witsius iets van een buitengewone openbaring. Hoe minder het geloof zich direct richt op de beloften van God in Christus, des te meer onzekerheid. Dan moet de conclusie uit de kenmerken het goedmaken.

De kenmerken hebben nog een functie. Het zijn tevens criteria, die allen worden voorgehouden die zich de genade op lichtvaardige wijze toeëigenen en erin roemen, terwijl zij er geen bewijzen voor kunnen bijbrengen, dat zij er deel aan gekregen hebben.

In een van de vroege geschriften overheerste deze tweede functie zelfs in het gehele eerste gedeelte. Om te beginnen werd in deze *Geestelycke Printen* nagegaan, 'hoe verre een onwedergeboorne in het betrachten van schyndeugt en schyn-godsaligheyt koomen kan, en blyven evenwel onwedergebooren'. De bedoeling was de eenvoudigen te onderrichten, veel 'soetvoerige naemChristenen' te overtuigen en de zwakke en bekommerde zielen te bemoedigen.

Hij meende de kenmerken van de genade duidelijk naar voren te moeten brengen in een tijd waarin de belijdenis van het geloof in Jezus als Zaligmaker algemeen geworden was. Volgens hem misleidden velen zichzelf. Wij moeten daarom met de grootst mogelijke zorgvuldigheid onderzoeken, of de kenmerken van de goddelijke genade bij ons gevonden worden. Laat ieder zichzelf beproeven, of hij de Geest als de Bewerker van het nieuwe leven in zich bevindt²⁵.

Pastorale motieven spelen in dit alles een grote rol. In dit opzicht is Witsius echt een theoloog van de Nadere Reformatie.

Men zou kunnen zeggen, dat hij ook bij het schrijven van zijn dogmatisch hoofdwerk de gemeente van zijn dagen voor zich heeft gehad. Hij zette niet alleen uiteen, wat de verkiezing was en de wedergeboorte, het geloof en de geestelijke vrede, maar hij wilde ook de weg wijzen om tot zekerheid van de verkiezing en tot een nieuw leven te komen. Hetzelfde geldt van het geloof en de vergeving van zonden. Hij gaf middelen aan om de heiligheid te bevorderen. Als de geestelijke vrede de bondgenoten van God ten deel valt, moesten zij ook worden aangespoord om die vrede met alle ernst te zoeken, haar zorgvuldig te bewaren en een verbroken vriendschap met God weer te vernieuwen.

Evenals in de gehele theologie van Witsius is in zijn hoofdwerk de heiliging van het leven een belangrijk thema.

Het zien op Jezus en op zijn liefde doet de gelovige zeggen: Sterft Gij voor mijn zaligheid en zal ik niet tot uw eer leven? Daalt Gij om mijnentwil ter

helle neer en zal ik op uw bevel de weg naar de hemel niet met blijdschap betreden? De gelovige die een helderder kennis heeft van de volmaaktheden van de Heere Jezus, heeft ze ook vuriger lief. Hoe vuriger hij ze liefheeft, des te meer gelijkvormig begeert hij eraan te worden (III, 12, 110, 111). Toch bereiken de heiligen in dit leven de volmaaktheid niet, tenminste niet de hoogste graad van volmaaktheid, 'de volmaaktheid der trappen'.

Aan de heerlijkmaking wordt ook vrij veel aandacht gegeven. Behalve de heerlijkmaking na dit leven is er een heerlijkmaking in dit leven. Hierbij is te denken aan het aanschouwen van God in het licht van de genade en aan het genieten van God door genade. Verschillende psalmwoorden kunnen daarbij aangehaald worden. Petrus getuigt van een onuitsprekelijke en heerlijke vreugde (1 Petr. 1:8). Hoewel God naar zijn oneindige wijsheid het schenken van zijn zoetheid in dit leven tempert, geeft Hij deze blijdschap soms zo overvloedig aan de zijnen, dat zij bijna belijden, dat zij niet bij machte zijn zo'n hemelse vreugde op aarde te verdragen (III, 14, 8-10).

Over de toekomst denken betekende voor Witsius ook nadenken over de toekomst van Israël. Hij sprak er betrekkelijk kort over. Bij zijn interpretatie lijken de verbondsbeloften van God op voorzeggingen, die zeker in vervulling gaan. Zowel de uitspraken van Paulus in Romeinen 11 als een aantal andere Schriftgedeelten, vooral uit de profetische boeken, hebben hem ertoe gebracht om een algemene bekering van de Israëlieten te verwachten, al is dat niet van allen hoofd voor hoofd. Israëls terugkeer tot de gemeenschap met God in Christus zou voorafgegaan worden door de volheid der heidenen en gevolgd door de bekering van vele volken. De duizend jaren van het gebonden zijn van de satan (Openb. 20) zou men als toekomstig moeten beschouwen. 'De uitkomst zal de beste uitlegger zijn van deze duistere profetie'²⁶.

Het mystieke element, dat bij Witsius telkens opvalt, treffen we ook in het werk over de verbonden van God met de mensen aan.

Er is sprake van de mystieke of geestelijke betekenis van het heilig avondmaal. Als wij dit onderpand ontvangen van het genadeverbond, waarin Christus Zich met ons verlooft, beloven, betuigen en zweren wij daarmee, dat wij alle plichten van een kuise, trouwe en liefhebbende bruid jegens Hem zullen vervullen. Bij deze openlijke en plechtige maaltijd, die ingesteld is om dit mystieke huwelijk te bevestigen, wordt dit door ieder van de disgenoten voor God, de engelen en de gehele gemeente beleden. Het is passend, dat wie door Hem op zo'n heerlijke maaltijd onthaald zijn, er ernstig op bedacht zijn om Hem ook te onthalen door Hem te nodigen tot zijn hof te komen en zijn edele vruchten te eten en door Hem te drinken te geven van specerijwijn en van het sap van granaatappels (Hoogl. 4:16; 8:2). Dat wil zeggen, dat zij Hem door de oprechte beoefening van het innige christendom doen genieten (IV, 17, 42).

Het avondmaal verplicht ons ook tot het nastreven van broederlijke vrede en oprechte liefde jegens onze broeders en zusters. Daar ging de apostolische kerk ons in voor. Daarvoor diende de heilige kus, waarvan de Heilige Schrift dikwijls gewag maakt.

Dit staat in de twee laatste paragrafen van het boek, die karakteristiek genoemd mogen worden voor dit werk, dat immers op de beleving van het geloof en op de verheerlijking van God gericht is.

SCHRIFT EN ERVARING

Als gereformeerd theoloog stelde Herman Witsius het Schriftbeginsel voorop. Hij noemde de ware theoloog een nederige leerling van de Schriften en hij pleitte herhaaldelijk voor een schriftuurlijke wijze van denken. Toch is daarmee niet alles gezegd, want wij moeten bij hem ook op de functie van de ervaring letten.

De reformatorische theologie kent zowel de spanning tussen geloof en ervaring als de gedachte dat de ervaring een bevestiging is van het Woord van God en van het geloof. Wat wij beleven kan ook nog de aanleiding zijn tot het stellen van de vraag: Wat zegt de Schrift?

Het is iets anders, wanneer de ervaring van mensen een vindplaats van theologische kennis geworden is, zoals dat in bepaalde stromingen het geval is. Kwam dit al voor in de zeventiende en achttiende eeuw of begon het er misschien al op te lijken?

In sommige passages in de werken van Witsius kan men er aanwijzingen van vinden, dat de ervaring een factor gaat worden waarmee naast de Schrift rekening gehouden wordt.

Volgens hem heeft het werk van de Heilige Geest in hoofdzaak drieërlei doel. Het dient tot onderrichting, heiliging en vertroosting. De Heilige Schrift en de ervaring van de heiligen leren ons dat²⁷.

Bij de beschrijving van de wedergeboorte, het geloof, de heilszekerheid en de heiliging stelde hij de levenservaring van de kinderen van God uitvoerig aan de orde. In een verdediging van de conclusie uit de kenmerken van de genade zei hij op een bepaald moment: Ik begeer van godzalige mensen te horen, hoe zij dat getuigenis van de Heilige Geest bij zichzelf ervaren. Hij beriep zich in dit verband ook op zijn eigen langdurige praktijk als zielszorger²⁸.

Bevinding en bevindelijke kennis stonden bij hem hoog aangeschreven. Wij lezen in de *Twist*, dat wie een ondervindende kennis heeft, de dingen niet alleen bij het duistere schemerlicht der natuur ziet, zoals de blinde heidenen, en niet alleen bij het sterrelicht der Schriftuur, zoals de Joden en uiterlijke

christenen, maar bij het zonlicht des Heiligen Geestes, dat de ziel van binnen bestraalt²⁹.

Woord en Geest worden hier zelfs tegenover elkaar gesteld. Maar dit is een uitspraak die geen rechtstreekse parallel heeft in de overige geschriften.

Alleen de Heilige Schrift is de norm voor alles wat wij moeten geloven. In de inaugurele rede van 1675 werd daaraan toegevoegd, dat hij die een leerling van de Schriften is, ook een leerling van de Geest behoort te zijn.

De theoloog wordt dan onderwezen in de geestelijke en hemelse academie (een term van de mysticus F. Rous). Dan gevoelt de leerling van deze hemelse academie soms – en dan kent en gelooft hij het niet alleen maar – wat de vergeving van zonden is, het voorrecht van de aanneming tot kinderen, de vertrouwelijke omgang met God, de genade van de Geest die in het hart woont, de liefde van God die in het hart wordt uitgestort, het verborgen manna, de allerheerlijkste kussen van Jezus, het zegel en onderpand van de volkomen gelukzaligheid. De Geest voert zijn leerlingen naar de plaats van de maaltijd, waar de liefde een banier over hen is. Hij zegt: Eet, vrienden, drinkt en wordt dronken, o liefsten (vgl. Hoogl. 2:4, 5:1). Wie zou dan nog twifelen of tegenspreken? Tegen smaak valt immers niet te twisten³⁰.

De ervaring, die de dogmatische en ethische stof niet alleen kleurde, maar ook invloed had op de behandeling ervan, was voor een deel de pastorale ervaring. Daarbij bedenken we, dat Witsius ook als hoogleraar in Franeker en Utrecht bleef arbeiden als predikant. Over heel persoonlijke ervaringen die hij zelf had, wordt niet gesproken. Het zijn wel ervaringen van de vromen van zijn tijd. Soms zijn dat opmerkelijke geestelijke ervaringen.

Er is sprake van onmiddellijke werkingen van de Heilige Geest. Hij werkt zonder tussenkomst van het Woord bij de instorting van geestelijk licht en de openbaring van verborgenheden, die betrekking hebben op bijzondere gebeurtenissen³¹.

In zijn hoofdwerk ruimde Witsius plaats in voor ervaringen die niet alle kinderen van God hebben en zij ook nog niet dikwijls. Maar wie ervaren, dat zij door de Geest omstraald worden met bovenhemels licht, dat er een allerliefelijkste wederzijdse betoning van mystieke liefde is, wie de geheimen van de verborgen omgang met onze hemelse Vader zien, smaken en gevoelen, zijn zeker kinderen van God (III, 11, 34).

De Heilige Geest geeft de lievelingen van God de zekerheid van hun aanneming tot kinderen, alsof zij in de derde hemel opgetrokken zijn en het uit Gods eigen mond vernemen. De Geest laat Zich ook verder niet onbetuigd, want er zijn zoete verrukkingen en heerlijke vertroosting, die de gelovigen niet anders kunnen zien dan als getuigenissen van hun aanneming (III, 11, 37).

Naarmate bijzondere geestelijke ervaringen worden voorgesteld als het hoogste dat te bereiken is, verliest het geloof als vast vertrouwen op het Woord van God aan betekenis.

In de theologie van Witsius is er iets dat boven het geloven uitgaat. Dat is de ondervindende kennis of het bevindelijk genieten.

Maar geloven houdt bij hem dan ook minder in dan in de Heilige Schrift en in de reformatorische theologie. Dat is een verschijnsel dat te denken geeft. De heilszekerheid is bij Witsius niet meer eigen aan het geloof zelf. Ze komt erbij, maar als een vrucht die niet altijd aan de boom te vinden is.

Er is wel zoveel overeenkomst met de klassieke gereformeerde theologie, dat het niet nodig is daar speciaal op te wijzen. Maar er is een verandering aan de gang, die we met één woord kunnen aanduiden als verinnerlijking.

In sommige gedeelten van de *Twist des Heeren met syn Wijngaert*, het werk waarmee Witsius zich in de rij van de mannen der Nadere Reformatie schaarde, klinkt dat al door. Toch is dat niet de toonzetting van de gehele *Twist*.

Een enkele opmerking in de *Ernstige Betuiging* verraadt een neiging om zich terug te trekken op de onzichtbare kerk. We zien dat echter niet gebeuren.

Een posthuum uitgegeven serie colleges is een handleiding voor het geestelijk leven met een sterke concentratie op de persoonlijke godsvrucht en de innerlijke vrede³². Dit element is er van het begin af geweest, maar het heeft later meer gestalte gekregen.

Herman Witsius was een goed pastor en een bekwaam theoloog. Terecht is gezegd, dat hier een theologie is die zelf vroom is³³. Het is ook een theologie waaraan het verlangen naar mystieke directheid niet vreemd is. Achter alles staat een intens verlangen naar het leven in de gemeenschap met God.

Noten

1. J. van Genderen, *Herman Witsius*, 's-Gravenhage 1953, blz. 209-229.
2. J. à Marck, *Oratio funebris in obitum Hermanni Witsii*, Lugd. Bat. 1708, geciteerd naar de tekst in H. Witsius, *Miscelleanorum Sacrorum libri IV*, Lugd. Bat. 1736, *e2.
3. Zie over dit zeldzame werk: K.W. Slik, *Het oudste geschrift van Herman Witsius*, in NAKG, Nieuwe serie, deel 41, 1956, blz. 222-241. De titel luidt: H. Wits, *'t Bedroefde Nederlant, ofte Betoeninge van den elendigen toestant onses Vaderlants*, Utrecht 1659.
4. Van *De Oeconomia Foederum Dei* wordt in deze bijdrage een latere editie (Basil. 1739) gebruikt. Het werk is vertaald door M. van Harlingen, *Vier Boecken van de Verscheyden Bedeelinghe Gods met de Menschen*, Utrecht 1686, Amsterdam 1696².

5. Van de *Exercitationes Sacrae in Symbolum quod Apostolorum dicitur et in Orationem Dominicam*, Fran. 1689², wordt in het vervolg ook een latere editie (Basil. 1739) gebruikt. Ned. vert.: *Oeffeningen over de Grondstukken van het Algemeene Christelijke Geloove en het Gebed des Heeren*, Delft 1700.
6. *Twist des Heeren met syn Wijngaert, De selve Overtuygende van Misbruyck syner weldaden, Onvruchtbaerheydt in 't goede, En al te dertele Weeldrigheydt, in Schadelycke nieuwicheden van Opinien, En schandelijcke Oudheydt van quade zeeden, met bedreyginge van syn uysterste ongenade*, Leeuwarden 1669. Citaten worden gegeven naar de vierde druk (Utr. 1710).
7. Witsius doelde op de Brief aan de koning, die bij de Geloofsbelijdenis behoort, die in 1561 aan Filips II is aangeboden. Hij verwees hiervoor naar Trigland (J. Trigland, *Kerckelycke Geschiedenissen*, Leiden 1650, blz. 147).
8. Hier staat een verwijzing bij naar Bernard van Clairvaux.
9. Francis Rous (1579-1659) was een mysticus, die tot de Puriteinen te rekenen is. Zijn *Mystical Marriage* werd samen met zijn tractaat over de hemelse Academie door J. Koelman in het Nederlands uitgegeven onder de titel: *Het Binnenste van Gods Koninkryk*, Amsterdam 1678.
10. *Afscheydt-Predikatie, gedaan tot Leeuwarden*, Leeuwarden 1675, blz. 74.
11. *Exercitationes Sacrae in Symbolum*, p. 50-57.
12. I. Boot, *De allegorische uitlegging van het Hooglied voornamelijk in Nederland*, Woerden 1971, blz. 192-203.
13. *Exercitationes Sacrae in Symbolum*, p. 80.
14. *Exercitationes Sacrae in Symbolum*, p. 341.
15. J. van Genderen, *a. w.*, blz. 255; J. Kwekkeboom, *Herman Witsius als dichter*, in *NAKG*, Nieuwe serie, deel 41, 1956, blz. 162-167.
16. *Twist*, blz. 380. A.A. van Ruler noemde de praecisitas 'een ordening en inrichting van het leven tot in z'n kleinste onderdelen op een zodanige wijze, dat het Gode welbehaaglijk en Gode waardig is, en dat welbewust niet in het klooster, maar in de wereld', *Theologisch Werk*, III, Nijkerk 1971, blz. 60.
17. *Twist*, blz. 379-384.
18. W. Goeters, *Die Vorbereitung des Pietismus*, Leipzig 1911, S. 53-58.
19. *Twist*, blz. 184, 185.
20. J. vander Waeyen en H. Witzius, *Ernstige Betuyginge Der Gereformeerde Kercke, Aen hare Afdwalende Kinderen*, Amst. 1670.
21. J. van Genderen, *Een officiële verantwoording der Labadisten*, in *Ned. Theol. Tijdschrift*, 10^e jrg., 1955-1956, blz. 96-108.
22. Dat blijkt vooral uit zijn verhandeling over de betekenis van de doop voor de uitverkoren kinderen van het verbond, J. van Genderen, *Herman Witsius*, blz. 164-166.
23. Vgl. J. van Genderen, *a. w.*, blz. 196-199; E.F. Kevan, *The Grace of Law*, Londen 1964.
24. H. Witsius, *Miscellaneous Sacrorum tomus alter*, Lugd. Bat. 1736, p. 652-655.
25. *Exercitationes Sacrae in Symbolum*, p. 119, 120, 408, 409.
26. *De Oeconomia Foederum Dei*, p. 707-714; *Exercitationes Sacrae*, p. 117, 118 (tweede paginering).
27. *Misc. Sacr. tomus alter*, p. 146 (tweede paginering).
28. *Misc. Sacr. tomus alter*, p. 655.
29. *Twist*, blz. 167.
30. *Misc. Sacr. tomus alter*, p. 671, 672.

31. *Misc. Sacr. tomus alter*, p. 155 (tweede paginering).
32. *Schediasma Theologiae Practicae*, ed. H.C. a Bijler, Groningen 1729; Ned. vert.: *Practische Godgeleerdheid*, Delft 1731. Vgl. J. van Genderen, *H. Witsius*, blz. 80, 81, 167-176.
33. I. van Dijk, *Gezamenlijke Geschriften*, I², Groningen z.j., blz. 314.